

**УЛОГА ДРУШТВЕНИХ ЕЛИТА У СТВАРАЊУ КУЛТУРНОГ
ИДЕНТИТЕТА ГРАДСКИХ ЗАЈЕДНИЦА – ИСТОРИЈСКИ ПРИМЕР
ЗЕМУНА**

Промишљање о обнови и претпоставкама развоја грађанског друштва, његовим вредностима и култури у савременој Србији, Београду и Земуну, неизбежно нас води и до расправе о улози елита у стварању културе грађанског друштва у даљој и ближој прошлости, посебно о улози интелектуалне елите. Историја настанка друштвених елита у савременим друштвима, посебно интелектуалне елите, тесно је повезана са развојем модерних градова и грађанском културом. Оријентисан на проучавање стваралачке интелигенције у раздобљу од целих сто година у историји модерне Србије, аутор овог текста је показао да је од 700 личности рођених између 1820. и 1920. године на територији тадашње Србије, њих 556 (80%) рођено у градским насељима, варошицама и варошима, а само 144 (20%) у сеоским насељима, што је био неочекивани резултат истраживања, када се зна да је према првом званичном статистичком попису становништва Србије из 1866. године било само 9,5% грађана. Тек 1905. године,

у Србији је било 408.339 становника у градским насељима. Што је још значајније, од 556 личности из редова професора универзитета, научника и уметника рођених у градским насељима, њих 319 (57,3%) потиче из самог Београда, који је у време поменутог пописа из 1866. године имао 24.612 становника.¹

Овде је, међутим, нужно осврнути се на разликовање појмова елита и интелигенција. Појам елита, или још прецизније елите, има изразито социолошко значење, јер подразумева високо место на лествицама хијерархије и одређене привилегије, док је појам интелигенције, заснован на компетенцији знања и способности, наглашеног културолошког значења.²

„У модерним друштвима – пише Милосав Јанићијевић – готово свако подручје друштвене делатности има своју елиту, тако да је плурализам елита једно од важнијих обележја савремених друштава.“³ Свако друштво у зрелијој фази свога развоја, посебно с развојем основних структурних елемената, ствара и своје дру-

¹ Немањић М., *Један век српске стваралачке интелигенције 1820-1920*, Београд 2001.

² Немањић М., Архивска грађа и други извори у проучавању друштвених елита, у: Архивска грађа као извор за историју, Зборник радова са међународног

научног скупа одржаног 15-16. маја 2000. у Архиву Србије.

³ Јанићијевић М., *Елите знања и постиндустријско друштво*, Социолошке студије 2, Београд 1992.

штвене елите, међу којима су несумњиво најзначајније: политичка, привредна, војна и интелектуална. „Термин елите – према Сузан Келер – односи се, пре свега, на мањи број појединаца опредељених за служење заједници на друштвено вреднован начин. Друштвено значајне елите коначно су одговорне за остваривање друштвених циљева и за одржавање континуитета друштвеног напретка.“⁴ Питање селекције приликом стварања најзначајнијих друштвених елита крупно је социолошко-културолошко питање. У једном осврту на овај проблем, аутор овог текста је скренуо пажњу на следеће: „Не улазећи у расправу о томе да су најодабранији увек плод колико личне способности и талента толико и повољних друштвено-културних прилика, ми се увек у историји сусрећемо само са резултатима дуготрајних процеса. Социолошки и културолошки истовремено, појам елите означава и један функционалан и један вредносни принцип. Елита у појединим областима друштвеног и културног живота: интелектуална, уметничка, војна, црквена и друге увек изражава потребу друштва да ради свог што бољег и успешнијег одржавања и развоја ствара такве слојеве који ће том циљу најбоље и најефикасније доприносити.“⁵ Тако је то и питање историје појединих сегмената друштва, које у одређеном моменту развоја јасно изражава потребу за поједином врстом елита. Повратно, елите поспешују развој основних делатности друштва.

Стварајући своју нововековну државу почетком XIX века, српски народ је морао, као и грчки уосталом, да убрзано ствара и своје елите, посебно своје интелектуалне елите и у њиховом оквиру слој стваралачке

интелигенције, без које нема напретка науке, просвете и уметности. Стара елита српског друштва, посебно политичка и војна, у првом раздобљу после успешно окончаног Другог српског устанка, потицала је управо из редова старешина оба устанка, углавном необразованих људи. Занимљиву опаску у вези с тим прави Љубица Ћоровић: „Београд ће населити потомци устаника, развој трговине ће од њих формирати нову грађанску класу. Као и толико пута до сад, све ће почињати из почетка.“⁶ То је раздобље, како примећује Радош Љушић, турског наслеђа, које ће потрајати све до појаве нове интелигенције, а те интелигенције није могло бити без стварања мреже основних и средњих школа и првенствено високошколских установа, какве су биле Лицеј, у почетку, и потом Велика школа. У то време, Србија сопствене интелигенције, такорећи, није ни имала. Ту празнину, као што је добро познато, попунили су учени Срби, али и покоји Немац, Чех и други из Војводине, међу којима се, наравно, најчешће помињу Доситеј Обрадовић, Јован Хацић, Јован Стерија Поповић, Јоаким Вујић, Димитрије Исаиловић и Димитрије Давидовић, овај потоњи управо знаменити Земунац.

Тако, ево, долазимо и до Земуна и других војвођанских градова, који су имали великог удела у формирању српске стваралачке интелигенције, али чији су издаци увелико допринели и развоју самих ових градова. У ствари, долазимо до оних подела које је створила историја на овим просторима, где су се успони и падови појединих људских заједница стално смењивали. Србија и Војводина, Београд и

⁴ Келер С., наведено према Јанићијевић М.

⁵ Немањић М., Друштвене елите у српској историји: Ко су били најбољи, *Политика*, 25. XII 1999.

⁶ Ћоровић Љ., *Београд од деспота Стефана до Доситеја*, Београд 1995.

Земун, два су историјски парадигматична примера различитог друштвеног и културног развоја у дугом временском трајању, а посебно на крају XVIII и почетком XIX века. Већ помињана Љ. Ћоровић, у својој инспиративно писаној студији указала је на погубне последице дисконтинуитета у развоју једне значајне градске заједнице каква је Београд. До првог ослобођења од Турака, 1806. године, у претходна готово три века (1521-1806), овај град је више пута прелазео из турских у аустријске руке и обратно, а српско становништво је физички уништавано или расељавано.

Све ово је било више него поразно за било какав друштвени и културни развој, као и за стабилизовање и учвршћивање културног идентитета. Имајући у виду почетак XVIII века, када је 1739. године одредбом Београдског мира овај град враћен Турцима, Љ. Ћоровић пише: „Тек заживела градска заједница је разорена једним потезом пера. Овога пута поштеђени градски слојеви Београда су нашли уточиште у Варадинском шанцу, који је после девет година (1748), управо напорима досељених постао слободан град и добио име Нови Сад.“⁷ Истовремено, Земун, који се под аустријском влашћу налазио од 1717. до 1918. године – претходно је под турском влашћу био од 1521. године, када је Сулејман Величанствени освојио и Београд, па све до те 1717 – већ 1751. године, само две године после Сомбора, добија статус магистрата и формира своју градску управу. „Већ у XVIII веку расте важност Земуна као пограничног места, а у другој половини XIX века он губи оријентални и добија европски изглед – са знатним бројем барокних зграда. Ствара се просвећени

и занатлијски сталеж, који доприноси друштвено-економском и културном процвату Земуна.“⁸ Из тих слојева ће се касније створити и интелектуална елита, односно део стваралачке интелигенције, о чему ће посебно бити речи.

Мада су то углавном познате историјске чињенице, ваља овом приликом подсетити управо на тај специфичан и повољан развој војвођанских градова у XVIII веку, што им је давало велику предност у поређењу са градовима у Србији, који у фазу грађанског развоја улазе тек у XIX веку. У Војводини су постојале две врсте градских насеља: тзв. слободни краљевски градови (Нови Сад од 1748, Сомбор од 1749, Суботица од 1779) и градски комунитети. Повлашћени положај градских комунитета, или градова са уређеним сенатом, састојао се, поред права избора два сенатора, и у томе што су грађани били ослобођени оштрог војног режима, коме су били подвргнути сви становници Војне крајине. Предност овог статуса осетиће се у следећих сто година. „Становништво ових градова – пише Гојко Грђић – састојало се пре свега од њиховог најимућнијег дела: трговаца, занатлија и пољопривредника којима је Војводина обиловала у градовима.“⁹ На овој друштвеној подлози израстао је не само грађански слој, већ се стварала и база за оснивање многих значајних културних и просветних установа, покретање листова и часописа итд. Отуда није нимало случајно да је на глобалном плану стварања српске стваралачке интелигенције у XIX веку удео Војводине врло значајан. Од укупно 1.205 личности, колико их се нашло у књизи *Један век српске стваралачке интелигенције 1820-1920*, њих 309 (25,6%) потичу из

⁷ Ћоровић Љ., *op. cit.*, 47.

⁸ Ћоровић Љ., *Водич кроз Београд*, Београд 2001, 229.

⁹ Грђић Г., *Развој привреде Србије и Војводине од ослобођења од Турака*, Београд 1953, 53.

војвођанских градова и сеоских насеља. Карактеристично је, међутим, да је у овом случају однос између градских и сеоских насеља из којих води порекло стваралачка интелигенција знатно другачији него у Србији: овде 142 (45,9%) личности потичу из сеоских насеља, 121 (39,1%) из градских, углавном из Сомбора, Суботице, Панчева, Сремских Карловаца, Велике Кикинде, док само 44 (15,0%) личности потичу из самог Новог Сада (и овде је начињена подела на Нови Сад, као културно средиште, остала градска насеља и сеоска насеља).¹⁰

У том контексту, податак да је у раздобљу 1820-1920. године, дакле у стогодишњем периоду, у Земуну рођено 17 личности које припадају стваралачкој интелигенцији, међу којима се налазе професори универзитета, научници који нису били на неком факултету, књижевници, сликари и други, заслужује сам по себи посебну пажњу. Мада већина њих није остајала у Земуну, они су својим животним путевима и стваралаштвом доказали да је био потребан одређен континуитет у културном развоју средине из које потичу да би се створила друштвена и културна основа на којој су и сами изникли. Овде се, у ствари, јавља проблем који је заједнички за стваралачку интелигенцију у целини. Известан број људи је само својим рођењем везан за одређено место, неки цео свој животни век, или бар већи његов, део проводе у родном месту, а неки, доласком у одређену средину ради школовања, или непосредно после завршеног школовања, постају такође део те средине. Тако и појмови Београђанин, Земунац, Новосађанин, Панчевац добијају релативно значење. То се можда најбоље

огледа на примеру Јована Карамате, познатог математичара и академика, који је 1902. године рођен у Загребу, али је цео свој животни век провео у Земуну и Земунци га с разлогом сматрају својим знаменитим житељем. Он, међутим, није једини који је задужио Земун, иако није рођени Земунац. Др Војислав Субботић (презиме се пише са два слова б), син песника Јована, рођен у Новом Саду 1859. године, промовисан за доктора медицине у својој 22. години на бечком медицинском факултету, као млад хирург је започео своју праксу у Земуну 1884. године, када је постављен за градског физика и „примарног“ лекара. Касније је основао прво хируршко одељење Земунске болнице, а убрзо постао и њен управник. Потом је, на позив српског санитета, отворио прво хируршко одељење у Београду, 1889. године, у тадашњој Палилулској болници.

Сличан је животни пут др Атанасија Пуље, такође лекара, који пред Балканске ратове, 1912. године, из Земуна прелази у Београд и у згради породице Вучо, у Делиградској улици број 2, преноси своја знања из хирургије ученицима и Београђанима, постављајући тако темеље српске стоматолошке хирургије.

Мада су Земунци били и први београдски књижевник Глигорије Возаровић, као и први уредник „Новина српских“ Димитрије Давидовић, они припадају старијим генерацијама па нису убројани у поменути број од 17 личности које својим рођењем припадају Земуну. При томе, треба напоменути да су се све ове личности нашле или у Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој Станоја Станојевића или у Енциклопедији Југославије, прво

¹⁰ Немањић М., *op. cit.*, 2001.

издање, у редакцији Мирослава Крлеже, које су биле основни извори за истраживање о српској стваралачкој интелигенцији у поменутом стогодишњем раздобљу.¹¹ Неке личности се налазе у обе енциклопедије, а неке у само једној од њих.

Следећи структуру стваралачке интелигенције онако како је она дата у коришћеној студији, међу Земунцима по рођењу налазимо пре свега четири позната професора универзитета. Двојица су математичари: Војислав Авакумовић (1910-1990), који је био професор Техничке високе школе у Новом Саду (умро у Марбургу на Лени) и Милош Радојичић (1903-1975), професор математике на Природно-математичком факултету у Београду (умро у Француској). Обојица су били академици. Ђорђе Стефановић (1904-1988), хемичар, био је професор органске хемије на Природно-математичком факултету у Београду. Најзад, Радослав Грујић (1878-1955) спада међу наше најпознатије историчаре Српске православне цркве. Богословију је завршио у Сремским Карловцима, права дипломирао у Бечу, у Загребу студирао филозофију и докторирао, од 1910. је професор националне историје у Скопљу, а од 1937. професор историје Српске цркве на Богословском факултету у Београду.

Из групе научника и стручњака у области природних, техничких и медицинских наука ван универзитета, Земунци су двојица познатих инжењера, један архитект и један инжењер шумарства. Један од познатијих архитеката XIX века, Јован Илкић (1857-1917), Земунац родом, познат је као пројектант зграде Народне скупштине Југославије, мада се и данас води спор око

ауторства овог пројекта, Стеван Петровић (1872-1924), инжењер шумарства, у Земуну је завршио основну школу и гимназију, а на Високој школи за културу тла у Бечу дипломирао шумарство.

Два брата Бихаљи, Ото Бихаљи-Мерин (1894-1994) и Павле Бихаљи (1898-1941), такође су Земунци. Првога је тешко сврстати у категорију само једне делатности: био је публициста, књижевник и један од најврснијих познавалаца историје уметности. Павле је остао познат као оснивач Нолита, издавачке куће која је издавала нову литературу, што је био други израз за напредну литературу. Страдао је у прогону Јевреја 1941. године.

Међу књижевницима, поред Ота Бихаљи-Мерина, који је био свестрана личност, налазе се још двојица. Један од њих је Петар Марковић (1869-1952), син познатог земунског трговца и изборног градоначелника у раздобљу 1878-1884. године – и сам градоначелник, и то у два маха: пред Први светски рат, 1907-1914. године и између два светска рата, у раздобљу 1926-1930. године. Био је доктор права и познати адвокат. У Земуну је, истина, завршио само основну школу, а гимназију у Осијеку. Права је студирао у Бечу и Загребу, где је и докторирао 1893. године. Милан-Давид Рашић (1825-1875), такође књижевник, основну школу је завршио у Крагујевцу, а гимназију у Београду, а на универзитету у Бечу је студирао језике.

Један од познатијих новинара и публициста, Земунац родом, Павле Јовановић (1849-1897), поред тога што је покренуо лист „Србобран“, остао је забележен и као политичар. У Земуну је био наставник од

¹¹ *Enciklopedija Jugoslavije* I-VIII (главни редактор Мирослав Крлежа), Zagreb 1955-1971; *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка* I-IV

(уредник Станоје Станојевић) Загреб 1924-1929 (у даљем тексту приликом навођења имена неће бити навођен извор).

1873. до 1884. године. У Сарајеву је 1881. године покренуо и лист „Требевић“. Имао је врло високо образовање – филозофски факултет је завршио у Цириху.

Сликари су такође заступљени међу Земунцима из ових генерација. Миленко Ђурић (1894-1945), сликар и графичар, у Загребу је завршио Уметничку обртну школу, а у Прагу Краљевску академију. Занимљиво је да је стипендију примао од Петроварадинске општине. Други ликовни уметник, Милан Недељковић (1896-1944), сликар и вајар, основну школу је завршио у Земуну, а гимназију у Вуковару. Похађао је две године Уметничку обртну школу у Загребу, а једну годину студирао графику у Прагу. У Паризу је био на студијама скулптуре, да би са усавршавањем завршио у Бечу, и то клесање у камену и дрвету. Дакле, био је један од свестрано уметнички образованих људи свога доба.

Најзад, троје стваралаца, Земунаца родом, припада позоришној уметности. Један од познатијих је свакако Димитрије Коларевић (1836-1899). Милева Радуловић (1844-1909), једина жена међу свим овим личностима, ступила је на позорницу у позоришту у Новом Саду 1863. године са својих 19 година, што значи да је, као и многе глумице тога времена, била самоука, талентована млада жена. После шест година, 1869, прешла је у Народно позориште у Београду, а у Загребачко казалиште 1871. године. Био је то типичан пут многих глумаца тога времена, који су током своје каријере мењали позоришта. Алекса Савић (1832-1873), врло добар глумац, први пут је ступио на позорницу дилетантског друштва у Земуну, а 1869. је постао стални члан

Народног позоришта у Београду. Нажалост, умро је релативно млад, у својој 42. години.

Овим се заокружава онај број стваралаца у различитим областима науке и уметности, који су, како се то каже, угледали светлост дана у Земуну, али који су својим стваралаштвом обогатили и друге средине, остајући ипак Земунци.

Овом приликом, наравно, нисмо могли да улазимо у проблем социјалног порекла ових личности, али је несумњиво да су први преци поменутих знаменитих Земунаца већ били виђени људи грађанског сталежа у Земуну – трговци, занатлије, неки и образовани људи свога времена, као што је био случај са оцем Петра Марковића. Требало је да прође стотинак година од формирања грађанске управе у Земуну, па да и Београд, ослобађајући се турског наслеђа, створи свој грађански staleж, из кога ће настати и стваралачка интелигенција. „Иако Београд врло споро губи оријентални урбани лик – пише Љубица Ћоровић – захваљујући паробродском саобраћају који је са Београдом успостављен 1850. године, виши друштвени слој Београђана у свакодневном животу усваја многе европске културне навике – по угледу на Земунце.“¹² О овим везама Земуна са Србијом и Београдом пише и историчар Миодраг Дабижић. „Та веза била је не само привредног него и политичког, националног и културног карактера, јер је у Земуну био у већини српски живаљ. Повезаност је дошла до изражаја у време српских устанака и изградње нове српске државе.“¹³ Овај историчар и стари Земунац подсећа да је 1849. године из Сремских Карловаца пресељена народна печатња Данила Медаковића, тако да је Земун добио своју прву штампарију, у

¹² Ћоровић Љ., *op. cit.*, 2001, 230.

¹³ Дабижић М., *Седам миленијума Земуна*, Београд 1978, 31.

којој су штампани „Вјестник“, „Напредак“ и „Позорник“.

Када је реч о друштвеним елитама, посебно интелектуалној, која у великом обиму захвата и стваралачку интелигенцију, постоји ипак једна социјално-културна тенденција: друштвена елита, нарочито интелектуална, увек гравитира развијеним културним центрима. Анализа спроведена у књизи *Један век српске стваралачке интелигенције 1820-1920*, о процесу образовања и територијалном пореклу српске интелигенције, показала је да је 70-тих година XIX века Нови Сад био значајно културно средиште за Србе, али да ту улогу касније преузима Београд. Васа Чубриловић, на пример, пише следеће: „Привредно, политичко и културно пропадање српског грађанства у Војводини последњих деценија XIX века одразило се у опадању политичког и културног престижа Новог Сада. Зато тим више расте значај Београда.“¹⁴ Земун, немајући улогу какву је у претходном раздобљу имао Нови Сад, у овом померању политичког и културног тежишта и не губи толико од свог значаја, јер остаје стабилан оквир за многе културне и просветне установе и за многе важне друштвене делатности.

Остаје, међутим, и друга страна медаље, ако тако може да се каже. Овде је била реч

о Земунцима који су ту рођени, који су се у овом граду школовали и у њему краће или дуже живели, а многи и трајно напуштали свој град. Постоје, с друге стране, људи који су рођени у другим местима, који су дошли у Земун и у њему трајно остали или провели већи део живота. Они су такође Земунци. Сви они заједно, и они први и ови други, допринели су изградњи културног идентитета ове градске заједнице, која је данас део Београда, али која је задржала своју оригиналност, самосвојност и специфичност. Ово можда најбоље могу да осете стари Београђани, међу које, ако је допуштена и једна лична нота, и сам спадам. Потомак старе београдске породице у трећој генерацији – деда по оцу, Александар Немањић (1868-1920), био је, према подацима Државног календара Краљевине Србије за годину 1911. која је проста, шеф саобраћајног одељења Српског бродарског друштва при Министарству народне привреде – доживљавам и Београд и Земун као места која су, упркос неповољним историјским околностима и многим разарањима и миграцијским токовима, задобила и значајну симболичку димензију, с којом се идентификујем као и многи други сличног урбаног порекла.

¹⁴ Чубриловић В., *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 376.

THE ROLE OF SOCIAL ELITES IN THE FORMATION OF
CULTURAL IDENTITY OF URBAN COMMUNITIES

– THE HISTORICAL EXAMPLE OF ZEMUN

Miloš Nemanjić

Zemun, presently one of Belgrade's densely populated boroughs (191.645 inhabitants) with its well-preserved authentic urban wholes and its cultural heritage, played a significant role in modern Serbian history, especially at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries. Under Austrian rule between 1717 and 1918, and from 1751 with a special status and its own local government, Zemun lost its oriental appearance to a European one in the second half of the eighteenth century. The same period saw the formation of a layer of enlightened men and artisans that contributed not only to the cultural progress of their own environment but also of neighbouring Belgrade. Many distinguished figures, merchants and book publishers, physicians and actors, were born or lived, temporarily or permanently, in Zemun. This paper focuses on a group of natives of Zemun referred to in national encyclopaedias as the intellectual elite

or creative intelligentsia. It includes four university professors: the mathematicians Vojislav Avakumović (1910–1990) and Miloš Radojičić (1903–1975), the chemist Djordje Stefanović (1904–1988) and the historian Radoslav Grujić (1878–1955); two engineers: Jovan Ilkić (1857–1917), an eminent architect, and Stevan Petrović (1872–1924), a forestry engineer. Two Bihalji brothers, Oto Bihalji-Merin (1894–1994) and Pavle Bihalji (1898–1941), were also born in Zemun. Among Zemun's writers are Petar Marković (1869–1952) and Milan David Rašić (1825–1975); Pavle Jovanović (1849–1897) was a prominent journalist and publicist; the visual arts find their representatives in Milenko Djurić (1894–1945), Milan Nedeljković (1896–1944) and Srećko Sabljak (1892), while the art of theatre is represented by Dimitrije Kolarević (1836–1899), Mileva Radulović (1844–1909) and Aleksa Savić (1832–1873).